

# Semiotik og retorik

Af Søren Kjørup

*Retorikken har i de senere år været genstand for en fornyet interesse, ikke mindst som sprogligt redskabsfag til forbedring og effektivisering af f.eks. politisk og kommerciel kommunikation. I denne artikel argumenterer Søren Kjørup for, at retorikken også har en mere grundlæggende analytisk og videnskabsteoretisk relevans. Roland Barthes' forsøgte i 1960'erne at introducere retoriske aspekter i semiotikken, men da semiotikkens erkendelsesinteresse og epistemologi er en grundlæggende anden end retorikkens, lykkedes denne integration ikke. I artiklen introduceres retorikkens samlede lærebygning, og der argumenteres for, at retorikkens videnskabelige grundsyn er en parallel til den amerikanske pragmatiske filosofi. Set i dette lys kan retorikken bidrage til udvikling af en mere konstruktiv videnskabsfilosofi, der gør sig fri af tidligere dikotomier mellem objektivitet og subjektivitet, absolut sandhed og den rene relativisme.*

I 1964 udkom det fjerde nummer af det franske tidsskrift *Communications*, et nummer som må være enhver tidsskriftsredaktions drøm: Af de kun fem bidrag til nummeret (plus en kommenteret litteraturliste) gik hele tre hen og blev paradigmeskabende, og de har siden været optrykt gang på gang og er blevet oversat til talrige sprog. Nummeret var koncentreret om »semiologiske studier« og fremstod som en introduktion til et nyt interesseområde for medarbejderne ved det human- og samfundsvidenskabelige institut som udgav tidsskriftet. Og de tre paradigmeskabende bidrag var:

- \* Roland Barthes' store kompendium »Éléments de sémiologie« (»Semiotikens grundbegreber«), der har lagt grunden for mange semiotiske analyser af den strukturalistiske type (altså for *semiologiske* analyser, hvis man vil forbeholde dette udtryk for den Saussure- og Hjelmlev-inspirerede retning inden for tegnteorien, *semiotikken*);
- \* Christian Metz' artikel »Le cinéma: langue ou langage« (»Filmen: sprogsystem eller udtryksmiddel«), der slet og ret grundlagde filmsemiotik; og
- \* Roland Barthes' »Rhétorique de l'image« (»Billedets retorik«), der blev forbillede for et utal af semiologiske billedanalyser, især af

reklamebilleder, og især i pædagogiske sammenhænge (ikke mindst som billedpædagogikken blev udviklet ved Konstfackskolan i Stockholm, med Gert Z. Nordström som det kendteste navn, jvf. f.eks. Nordström 1984).

I dag kan det virke det som om retorikken er på vej frem som en ny akademisk modestrømning, bl.a. som afløser for semiotikken. Men mit formål med at minde om hvordan den semiologisk-semiotiske bølge startede, er at pege på at retorikken faktisk var medtænkt inden for semiotikkens rammer allerede dengang. Imidlertid blev forbindelsen mellem semiotik og retorik jo aldrig for alvor foldet ud. Nok findes der en del studier inden for den semiotiske tradition der flirter lidt med retorikken, men den integrerede rolle som man kunne have forventet efter det paradigmeskabende *Communications 4*, har retorikken aldrig opnået.

Nu er der faktisk ganske gode grunde til at retorikken aldrig kom til udfoldelse inden for den semiotiske ramme. Til gengæld er der også gode grunde for medieforskere til at interessere sig noget mere for netop retorikken modestrømning eller ej. Og min hensigt med denne artikel er den tredobbelte: *for det første* at gøre rede for semiotikkens og retorikkens grundlæggende forskellighed, bl.a. ved at vise at retorik er an-

det og mere end hvad semiotikerne fik øje på; *for det andet* netop at lægge et godt ord ind for at medieforskningen lader sig inspirere af retorikken; og *for det tredje*, mere overordnet, at argumentere for at retorikken åbner for en forståelse af videnskabsteoretiske problemstillinger som gør det muligt at nå ud over skismaet mellem det positivistiske objektivitetsideal og den postmoderne subjektivism og relativisme et skisma der jo ikke kun har relevans for medieforskningens videnskabsteoretiske selvforståelse, men også for medieforskningens emner, hvor det drejer sig om formidling af faktisk stof.

### Hvilken disciplin er en del af den anden?

Borer man lidt i de to traditioner, vil man hurtigt opdage, at retorik og semiotik snarere er konkurrenter end kompagnoner. En forsmag på konkurrenceforholdet kan man få ved blot at overveje hvilken af de to, der egentlig er et del-emne hos den anden.

For Barthes er det oplagt, at retorikken er et lille hjørne af semiologien. Med begreberne fra »Éléments« kan man faktisk sige helt præcist hvilket hjørne det drejer sig om: Retorikken er »konnotationsudtrykkets form«; retorikken angår de formelle træk ved tegn der fungerer som udtryk for et overliggende, altså »konnoteret« indhold. Eller sagt på en anden måde: Retorikken handler om udtrykssiden af en ideologisk meddelelse. I analysen af Panzani-annoncen i »Rhétorique de l'image« udpeger Barthes på en måde (jeg har forenklet hans eksempel) tomaten i billedet som et retorisk nemlig metonymisk udtryk for den ideologiske størrelse »italienskhed« (og tomaten er selv på et lavere plan indholdet i et tegn hvis udtryk er rund form og rød farve).

I semiotikkens perspektiv handler retorikken om brugen af troper i overtalelsens tjeneste, først og fremmest metaforer og metonymer. Men det er udtryk for en ekstrem reduktion af retorikken. For det første er der mange, mange flere troper end disse to. For det andet er læren om troper kun en mindre del af retorikkens stillære. Og for det tredje er stillæren igen kun en mindre del af den klassiske retoriske lærebygning. Men inden for denne lærebygning finder man til gengæld et lille hjørne for tegnteori, altså semiotik.

### Retorikkens lærebygning

Retorikken er først og fremmest læren om effektiv kommunikation, oprindeligt naturligvis mundtlig kommunikation, taler i politiske og retslige sammenhænge, eller lejlighedstaler af forskellig art; men det siger vel sig selv, at denne lære let kan generaliseres til skreven tekst og til andre genrer. (En udmærket standardintroduktion er øvrigt Fafner 1977, mens Lindhardt 1975 giver lidt mere perspektiv). Klassisk tænkes effektiv kommunikation som kommunikation, der på én gang tjener til at *belære* (»docere«), *fornøje* (»delectare«) og *bevæge* (»movere«). Og midlerne hertil siges at være tre: *argumentationen* (»logos«), talerens *karakter* (»ethos«, måden taleren vælger at fremtræde på), og talerens særlige *engagement* på udvalgte steder i talen (»pathos«).

Grundtrækkene i den retoriske lærebygning skildrer man enklest ved at gennemgå de fem hovedproblemstillinger som en taler må gennemtænke, når han eller hun skal forberede en tale.

For den der kun har et overfladisk kendskab til retorikken, handler den vel kun om form; retorikken ses gerne som »tom« retorik, lutter sprogløst, eller som ren propaganda, beskidte overtalesestricks. Men første trin i talerens forberedelse, *inventio*, handler faktisk om indhold. På den ene side drejer det sig om hvordan man skaffer sig stoffet til sin tale svarende til at første trin i den journalistiske praksis ikke angår, hvordan man skal skrive, men omhandler det, der på dansk hedder den journalistiske *research*. Og på den anden side drejer det sig om argumentationens opbygning og om nogle erkendelsesteoretiske spørgsmål (som jeg først skal komme nærmere ind på henimod artiklens slutning).

Hovedprincippet i stofsamlingen er, at der dels er en række almene spørgsmål man kan stille til ethvert emne, man skal belyse, dels en række særlige spørgsmål (problemstillinger, navne osv.), som hører til det enkelte emne. De *almene* spørgsmål er igen meget lig dem vi kender fra journalistikken: hvem, hvad, hvor, hvornår, hvordan, hvorfor og hvad så? De *særlige* spørgsmål f.eks i forbindelse med videnskabsteori vil angå begreber og navne som objektivitet og sandhed, positivisme og relativisme, Popper og Kuhn.

Alt dette virker uden tvivl velkendt. Det ene-

ste specielle ved den klassiske tænkemåde er, at de gamle omtalte det jeg kalder spørgsmål eller emner og navne som »steder«, *topoi* (flertal af *topos*). Man fandt sit stof ved at opsøge bestemte steder, ikke (i første omgang) i den ydre verden, men i den begrebslige struktur. Og en meget stor deldisciplin af retorikken er den særlige toposlære, *topikken*.

Når stoffet er i hus (og argumenterne samlet sammen), bliver næste trin i forberedelsen tilrettelæggelsen af et forløb. Dette trin hedder ikke overraskende *dispositio*. Grundtanken var, at man skal lægge ud med *exordium* »anslaget« kaldet vi det i moderne dramaturgi hvor man fanger tilhørernes opmærksomhed og sympati. Så giver man en fremstilling af, hvad sagen drejer sig om, *narratio*, inden man i *partitio* opridses, hvordan resten af talen vil være bygget op. Talens hoveddel består af *confirmatio*, argumentationen for eget standpunkt, og *refutatio*, argumentationen imod modstanderens standpunkt. Og så er man klar til *conclusio*, den opsummerende afslutning.

Bortset fra nogle af de latinske betegnelser, lyder dette vel for mange af os som et ekko af vores dansklærers formaninger om hvordan man griber en dansk stil an og det er ingen tilfældighed: Er der et sted hvor (stumper af) den retoriske tradition i hvert fald har overlevet ubrudt gennem 2500 år, er det i den form for essayskrivning (med den karakteristiske betegnelse »stil«) som indgår i skolens danskundervisning. For os medieforskere er den allerede antydende lighed med den aristoteliske dramaturgi vel også slående; der bygges langsomt op til den afgørende konfrontation mellem helt og skurk, egne og modstanderens argumenter.

Stillæren i egentlig forstand falder imidlertid under næste trin, *elocutio*-delen af retorikkens arbejdsprogram, og det er almindeligvis langt den største del, og en del der har haft en vis tendens til at løsrive sig fra det funktionelle spørgsmål om hvordan kommunikation gøres mere effektiv, for i stedet at blive en fordybelse i talens eller teksten, f.eks. et litterært værks, egne sproglige kvaliteter. Man finder, også i dag, mange særlige bøger inden for specialdisciplinen »stilistik« (f.eks. Albeck 1939).

*Elocutio* kan i øvrigt siges at falde i en overordnet del, hvor man beskæftiger sig med talens kvaliteter som helhed (sprogets korrekthed og talens klarhed, udsmykning og hensigtsmæssig-

hed), og en speciel del hvor man beskæftiger sig med de enkelte udtryk. Her finder man det ikke helt klare skel mellem *troper*, som siges at være enkelte ord og udtryk der bruges i uegentlig (»overført«) betydning, altså semantiske forhold, og *figurer*, der snarere angår syntaktiske forhold eller længere forløb. Gentagelser af enkelte ord eller fraser, opbygning af stigende intensitet, eller brug af tre-leddede formuleringer vil være eksempler på figurer (og alle tre eksemplificeres på én gang i »Han kom, han så, han sejrede!« i den originale latinske formulering føjes yderligere figuren bogstavrim til: *Veni, vidi, vinci!*). Metaforer og metonymer er altså to slags troper, men hertil kommer hyperbel (overdrivelse), litot (underdrivelse), eufemisme, ironi og (ifølge visse optællinger) flere tusinde andre. F.eks. synekdoke, der betegner brugen af del for helhed, en trope som semiotikerne med en vis ret inddrager under metonymi, der imidlertid i retorikken snarere omfatter alle de andre »ombytninger«: årsag for virkning, stof for ting, symbol for det egentlige, osv.

Næste trin bliver så en særlig afdeling for hukommelseskunst, *memoria*, for antikkens talere optrådte uden manuskript. Princippet i de forskellige huskereglere var at associere talens dele, formuleringer, argumenter osv. til de fysiske omgivelser, f.eks. ens eget legemes dele, eller forskellige dele af et rum eller en bygning, virkelig eller (oftest) bare tænkt. Vi har et lille glimt bevaret af denne tankegang, når vi taler om »at kunne noget på fingrene«.

Endelig har vi femte og sidste trin, *actio*, fremførelsen, der egentlig falder i to dele, *pronuntatio*, brugen af stemmen, og *actio* i snævrere forstand, brugen af kroppen, af *gestus* osv.

Retorikkens tegnere finder man som en del af *inventio*, nemlig i forbindelse med overvejelser over de beviser man kan finde frem for at overbevise sin modstander, specielt de indicier som en anklager vil fremlægge for at godtgøre, at den anklagede må være skyldig.

## Semiotik og retorik i historien

Historisk set er der ingen tvivl om hvilken disciplin som er et delemne hos den anden: Retorikken er langt den ældste, og helt fra starten har man foretaget tegnteoretiske overvejelser inden for den retoriske ramme (og i tilknytning til logikken). Retorikken har en ubrudt (men pro-

blemfyldt) historie helt fra antikkens Grækenland, mens en for os genkendelig tegnteori med en nogenlunde ubrudt historie er noget vi først finder fra slutningen af 1600-tallet. (En skitse af semiotikkens historie findes i Eco 1984). Og mig bekendt er det først hos Roland Barthes, at retorikken gøres til en del af semiotikken.

Det afgørende er imidlertid selve tegnbegrebets karakter. For os i dag er prototypen på et tegn vel et ord: lyden eller skrifttegnet med betydning. For de gamle var det, som allerede antydet, det medicinske symptom. Med Peirce kan man sige at oldtiden kun havde ét tegnbegreb, indekset, mens vi altså også har ikonet (billedet) og symbolet (ordet). Eller man kan sige, at mens vi i dag tænker i tegn *for* noget, tænkte de gamle kun i tegn *på* noget: Fodsporet i sneen er et tegn på at nogen har gået der, ikke et tegn for denne person (som f.eks. hans billede eller navn kunne være).

Den første som kommer i nærheden af at opfatte også ord som tegn er vistnok Augustin, omkring år 400. At ordene er konventionelle tegn, er William af Ockam formodentlig den første, der har fremhævet, i begyndelsen af 1300-tallet. At billeder kan opfattes som tegn, synes at være noget man først begynder at tænke på i renaissance. Men vi skal op i slutningen af 1600-tallet før der begynder at være en sammenhængende tradition for særskilt drøftelse af tegnteoretiske problemer. Paradigmeskabende i så henseende var et par kapitler, som blev føjet ind i femte udgave (1683) af Antoine Arnauld og Pierre Nicoles anonymt udgivne *La Logique ou L'Art de penser* (»Logikken eller Tænkekunsten«), den såkaldte »Port-Royal logik«. Selve ordet »semiotik« finder man første gang i aller- sidste kapitel af John Lockes *An Essay on Human Understanding*.

## Digtekunst og billedkunst

Et interessant opgør mellem den gamle retoriske og den ny semiotiske tradition finder man i øvrigt i anden halvdel af 1700-tallet i Lessings *Laokoon* (1766). Temaet er forholdet mellem digtekunst og bildende kunst, hvor den klassiske, retoriske tradition havde insistet på nært slægtskab.

Helt siden oldtiden havde man benyttet malerkunst og skulptur som model for digtning; det er f.eks. et gennemgående træk i Aristoteles

*Poetik*, og vi møder tanken i ofte citerede fyndord som Simonides' »Malerkunst er stum digtning, og digtning er talende maleri« eller Horats' »Ut pictura poesis« (»Digtekonsten er som malerkunsten« ofte fejlagtigt læst som »Digtekonsten bør være som malerkunsten«).

I renaissance læste man gerne sammenligningen den modsatte vej, og f.eks. arkitekten og kunstteoretikeren Alberti insisterede på at malerne burde lære sig retorik, ligesom malerkunsten burde efterligne digtekonsten, f.eks. ved at koncentrere sin motivverden om de tilspidsede dramatiske situationer der fremhæves f.eks. af Aristoteles som det centralt kunstneriske. Her ved opstod genren »historiemaleri«, der i den klassiske akademitradition stod aller øverst på rangstigen (mens landskab og stilleben var nederst). At vi den dag i dag taler om »billedkomposition« skyldes at renaissance kunstteoretikere hentede retorikkens latinske begreb for opbygningen af en tale over til malerkunsten.

For Lessing var det imidlertid vigtigt at insistere på forskellen mellem digtekonst og bildende kunst, og hans begrundelse for dette anti-retoriske synspunkt var semiotisk. Lessing argumenterede med, at verbalsprog og billedsprog udgør to forskellige tegnsystemer, hvorfor de to kunstarter har forskellige udtryksmuligheder og følgelig også må have forskellige opgaver: Digtningen bruger konventionelle tegn der udbrede i tid, mens bildende kunst bruger naturlige tegn i rum; derfor bliver digtningen mislykket hvis den vil udfolde sig i malende beskrivelser, mens bildende kunst bliver mislykket hvis den vil skildre udstrakte handlinger.

## Forskel i karakter

Den vigtigste forskel på retorik og semiotik er imidlertid selve disse discipliners karakter, deres opbygning og »bredde« og deres erkendelsesinteresse.

Semiotikken er en videnskab, omend af en ret speciel karakter. Beskæftigelsen med tegn er på én gang en disciplin i egen ret, en deldisciplin inden for andre videnskaber, og en tværvidenskabeligt overgribende disciplin. I sin kerne har semiotikken tegnbegrebet og de spørgsmål, der knytter sig direkte til det. Omkring tegnbegrebet finder man så i Peirce-traditionen problemstillinger fra logik, erkendelsesteori, sprogfilosofi og kognitiv psykologi, i Saussure-traditio-

nen videre problemstillinger der angår »tegnes liv i samfundslivet«, altså socialpsykologiske og sociologiske problemstillinger.

Retorikken kan derimod næppe kaldes en videnskab. I hvert fald er klassisk retorik snarere en kunst, naturligvis ikke i samme forstand som digtekunst og malerkunst, men som når vi taler om kogekunst, lægekunst osv. Og som jeg allerede har antydnet, indeholder dens omfattende lærebygning ikke blot de mange tommelfingerregler, begreber og kategorier jeg har givet nogle få eksempler på, men også en masse stof om de mere generelle forudsætninger for effektiv kommunikation, nemlig pædagogiske, logiske, erkendelsesteoretiske, sprogfilosofiske, psykologiske, socialpsykologiske og sociologiske iagttagelser.

Det sidste kunne måske lyde som om forholdet mellem semiotik og retorik slet ikke er, at den ene disciplin udgør et hjørne af den anden, men at de så nogenlunde dækker det samme felt, omend på lidt forskellig måde men det er en fejlagtig konklusion at drage. For mens semiotikken har sin forankring i det ret snævre tegnbegreb, ligger tyngden i retorikken snarere omkring et menneske- og kultursyn. Mens den typiske semiotiske lærebog fortæller os hvilke slags tegn, der findes osv., er den typiske retorikbog enten et pædagogisk værk om, hvordan man bliver en god taler eller en slags håndbog i, hvad man skal gennemtænke, når man skal udforme en effektiv tale eller tekst.

For en nutidig betragtning er den væsentligste forskel mellem semiotik og retorik dog nok forskellen mellem hvad man med et vist forbehold kan kalde de to discipliners respektive erkendelsesinteresser. Semiotikken er nemlig primært en *nomotetisk* og *teoretisk* videnskab, altså en videnskab der ser det som sin opgave at finde det generelle, det lovmæssige, de almene træk ved tegnet eller det enkelte tegnsystem. Retorikken, derimod, er som en slags *idiografisk* og *praktisk* disciplin primært interesseret i det specifikke, udformningen af den enkelte konkrete tale eller tekst, til brug i den enkelte, konkrete situation, over for en bestemt målgruppe med denne gruppes særlige forudsætninger osv.

## Semiotisk teori og analyse

Mange humanistiske forskere har været forholdsvist blinde for det nomotetiske, eller sagt

på en anden måde: det *reduktionistiske* træk ved semiotikken (og strukturalismen, for nu at tage den med), selv om det dog burde falde i øjnene: Tænk f.eks. på narratologien, der vil prøve at påvise fortællingens grundstruktur, altså at vise hvordan verdens tusindvis af forskellige fortællinger alle er variationer over de samme grundelementer og grundrelationer. (Greimas 1966) Eller på Christian Metz' filmsemiologi, hvis højdepunkt på en måde er hans påvisning af at der findes syv og kun syv forskellige typer af »autonome segmenter« i en klassisk Hollywoodfilm, og at disse typer endog kan kategoriseres klart efter nogle enkle, dikotomiske kriterier i de syv forskellige »storsyntagmer«. (Metz 1966) Eller for den sags skyld på Roman Jakobsons forsøg på at påvise at samtlige troper kan reduceres til nøjagtigt to: metaforen og metonymet, defineret ved henholdsvis »lighed« og »nærhed«, og svarende til to former for afasi! (Jakobson og Halle 1956)

Men der findes jo masser af semiotiske analyser af enkelte fortællinger, film, reklamebilleder osv., vil læseren måske indvende. Og naturligvis gør der det. Men også her er erkendelsesinteressen den nomotetiske eller reduktionistiske hvis den ikke slet og ret er pædagogisk. Formålet er at vise, at også denne fortælling, film eller annonce eksemplificerer de kendte grundstrukturer, enten for at understøtte teorien, eller for at hjælpe elever til at tilegne sig den.

Eller rettere sagt: Analyserne giver kun for alvor mening, hvis man opfatter deres formål som nomotetisk, for mange har sikkert foretaget disse analyser ud fra en idiografisk erkendelsesinteresse, altså for at lære en bestemt fortælling, film eller annonce bedre at kende. Og naturligvis er det også fuldt muligt at tage udgangspunkt i en semiotisk eller strukturalistisk model eller teori og bruge dens begreber som en slags checkliste for en analyse.

Hertil virker dog visse modeller betydeligt mere frugtbare end andre. I hvert fald forekommer det mig ganske meningsfuldt (omend snævert) at gå til en fortælling for at finde ud af hvilke aktører der denne gang kan anbringes på aktantmodellens pladser på de to akser: subjekt og objekt, afsender og modtager, hjælper og modstander. Derimod ser jeg ikke megen fornuft i at opdele en spillefilm i autonome segmenter og kategorisere alle segmenterne efter Metz' typologi. I hvert fald giver dette ikke mere me-

ning end at analysere en roman med skolegrammatikkens enkle begreber, altså for at finde grundled og udsagnsled i alle sætningerne, og udpege biord og bindeord. Det pæneste man kan sige om den slags er vel, at selve det at lade sig tvinge af modellen til at gennemgå værket detaljer og helheder grundigt som *sidevirkning* kan have, at man lærer værket betydeligt bedre at kende, end hvis man blot går ustruktureret til det.

Netop her er et punkt hvor Roland Barthes' allerede nævnte artikel om »Billedets retorik« ofte er blevet misforstået. I billedpædagogikken er den stort set blevet opfattet som en model for hvordan en konkret billedannonce kan underkastes en semiotisk analyse. Men Barthes' hensigt med artiklen er på ingen måde at få sagt noget om netop denne annonce for Panzani-produkter. Hensigten er at besvare nogle almenne spørgsmål om billeders betydning og forholdet mellem billede og tekst. Den konkrete annonce er kun hans »tilfældige« analyseeksempel.

### Retorikken som grundlag for analyse

Den nomotetiske erkendelsesinteresse er mildest talt legitim, også inden for humaniora. Der er f.eks. ikke noget galt med lingvistikken, der også er en nomotetisk, humanistisk videnskab. Og der er heller ikke i sig selv noget galt ved at ville finde fortællingens grundstruktur, indkredse filmsprogets grundelementer, eller undersøge om ikke mange af de troper som retorikken arbejder med, kunne vises at være varianter af nogle grundlæggende typer. Det er en fundamental videnskabelig opgave at skabe overblik, at reducere mangfoldigheden, at finde generelle træk eller ligefrem lovmæssigheder, og i mange tilfælde er det man kan komme frem til også både relevant og interessant. (Selv er jeg skam stærkt fascineret af muligheden for at sige noget alment om billeders sprog, f.eks. ved at finde en eller anden slags grundelementer billeder er opbygget af, jvf. min artikel »Billeder og sproglige strukturer« i Davidsen-Nielsen 1993:2-10).

Men det er også legitimt at ønske sig et uddybet kendskab til det særlige ved bestemte enkeltfænomener, ikke mindst den slags fænomener som de æstetiske fag og medieforskningen be-

skæftiger sig med, altså »tekster« i videste forstand. Og her er det så at retorikken byder sig til som et ofte nok så velegnet udgangspunkt som semiotikken. For er der noget som er, om ikke ligefrem illegitimt, så i hvert fald komisk, så må det være at foretage nomotetiske analyser i den tro at de er idiografiske.

Ganske vist er heller ikke retorikken i udgangspunktet en disciplin skabt som grundlag for *analyse* af tekster og slet ikke for andre teksttyper end de verbalsproglige. Dens begrebsapparat og hele tænkemåde er jo udformet med henblik på *produktion* af taler, og i forlængelse heraf også af skreven tekst. Men netop fordi der her er tale om produktion af specifikke enkelttekster, gennem specifikke valg af udtryksmåder osv. tilpasset den konkrete situation, ligger det lige for at vende begrebsapparatet på hovedet, så at sige, og tage det som udgangspunkt for analyser af hvordan enkelte, konkrete tekster er udformet, og af hvordan de er mere eller mindre godt tilpasset den konkrete situation de er indspil til eller for at danne sig en formodning om hvilken situation der er tale om, hvis dette ikke er bekendt på forhånd. (Et interessant eksempel på analyse af filmkritik med udgangspunkt i retorikken finder man i Bordwell 1989). Og selv om store dele af begrebsapparatet er snævert bundet til de verbalsproglige muligheder, vil andre dele, ligesom hele tænkemåden, også som analytisk instrument let kunne overføres også til billeder og audiovisuelle »tekster«.

Noget revolutionerende nyt er der i grunden ikke i mit forslag om at lægge retorikken, snarere end semiotikken, til grund for analysen af medieprodukter. Og skulle nogen synes, at det nærmest lyder som om jeg argumenterer for en slags genoplivning af det der i 1970'erne hed *pragmatisk analyse*, så er det helt rigtigt opfattet. Den pragmatiske analyse var netop en slags nyretorisk disciplin. (Se f.eks. tidsskriftet *NyS* 5, 1973) Ligesom den videnskabsteoretiske forståelse af retorikken, jeg nu skal præsentere, er snævert forbundet med det, man kalder neopragmatikken, altså genoplivelsen af den pragmatiske strømning i amerikansk filosofi.

### Retorik og videnskab

I løbet af de sidste 20-30 år er retorikken i stadig højere grad blevet trukket ind i forståelsen af hvad videnskab er, og i det hele taget i diskussi-

onen af erkendelsesteoretiske problemer omkring objektivitet, sandhed, virkelighed osv. Udviklingen her kan noget forenklet siges at være gået gennem tre faser. I første omgang drejede det sig bare om at påvise, at videnskabelig tekst ikke er rensset for retoriske greb. I anden forsøgte man at vise, at f.eks. videnskabens metaforer ikke blot er en tankens ydre klædedragt, men snævert forbundet med selve tanken. Og i tredje har man så forsøgt at trække de egentligt erkendelsesteoretiske konsekvenser af det retoriske perspektiv.

Da videnskabsteoretikerne fik øje på retorikken, var det altså i første omgang stillæren de hæftede sig ved. Selv tilsyneladende nøgterne videnskabelige fremstillinger viste sig at anvende overtalende og besmykkende troper og figurer og det øvrige retoriske apparat. Egentlig er dette nu en ganske banal pointe, der dybest set siger mere om retorikken end om videnskaben; hvad man egentlig påviser er jo blot, at retorikken har et tilstrækkelig rummeligt begrebsapparat til også at kunne karakterisere videnskabelig tekst. Men i første omgang havde denne påvisning en både provokerende og øjenåbnende funktion, naturligvis især over for teoretikere som så et markant skel mellem videnskab og retorik, nøgtern overbevisning og sprogbevidst overtalelse. (Og i øvrigt er nøgtern stil jo også stil, saglighed også et overtalende middel).

Næste runde var imidlertid mere interessant. I dybere overensstemmelse med retorisk tradition, gik man nemlig i gang med at vise, at sproglig fantasi ikke kun bruges til en slags ydre forskønnelse af den videnskabelige tekst, eller for at gøre den mere overbevisende, men at sprogbevidstheden er et vigtigt led i selve den videnskabelige tænkning. Videnskabelige nybrud sker gerne ved dannelse af ny begreber, og disse begreber vil ofte være en slags metaforer, kunne man vise. Lad mig give nogle små eksempler for at vise, hvad det drejer sig om.

Den mest indflydelsesrige bog i nyere videnskabsteori er uden tvivl Thomas Kuhns *The Structure of Scientific Revolutions* fra 1962. Den bog har mildest talt en god titel, og det har nok bidraget til den opmærksomhed, den har vakt. Der er bogstavrim. Der er en blid, valseagtig rytme. Der er et af datidens store, intellektuelle modeord: *struktur*. Men først og fremmest er der et par metaforer, hvoraf især den sidste er mar-

kant og meningsfuld. At tale om »strukturen« af historiske forløb er i sig selv forholdsvis nyt. Men at koble det politiske ord »revolution« med ordet »videnskabelig« er frækt, i hvert fald set med positivistiske øjne og Kuhns bog udkom faktisk oprindeligt i den logisk-positivistiske bevægelses bogserie: *The Encyclopedia of Unified Science*.

Alligevel er alt dette ikke udvendigt, ikke et rent reklametric. Tværtimod er det jo netop en hovedpointe i bogen at videnskaben udvikler sig i brud, ikke i et kontinuerligt forløb hvor ny opdagelser og ny teorier og begreber hele tiden føjes til eller justerer de foregående, således som man hidtil havde tænkt. »Videnskabelige revolutioner« var slet og ret et (forholdsvis) nyt videnskabsteoretisk begreb, som Kuhn altså lancerede allerede i sin titel. Men i udgangspunktet var det en metafor, ligesom bogens anden begrebslige nydannelse, tanken om det videnskabelige *paradigme*, det »mønster« eller det tankesæt som er herskende i en bestemt periode i en videnskabs udvikling, mellem revolutionerne: Udtrykket »paradigme« er hentet fra lingvistikken, hvor det betyder »bøjningsmønster« (eller det er hentet fra Aristoteles' *Retorik*; »paradeigma« er filosofiens græske betegnelse for »eksempel«).

Eller tænk på Marx' brug af metaforer fra bygningskunsten, hentet ind ikke til besmykkelse af fremstillingen, men til formulering af kernen i hele den historiske materialisme: *basis* og *overbygning*. Eller på Freuds spatiale og mekaniske, eller måske snarere hydrauliske metaforer, der heller ikke bare er et led i hans formidling af tankegangen, men selve dens kerne: det underbevidste, overjeg'et, fortrængning, forskydning osv.: De uacceptable tanker presses ovenfra ned i underbevidstheden, hvor trykket efterhånden stiger så det hele ville eksplodere (i psykiske sygdomme), hvis ikke der var en ventil (nemlig f.eks. drømmene).

Troperne i videnskaben kan opfattes som en slags forslag til at se et emneområde på en bestemt måde, og som et grundlag for forståelse og forklaring: noget ukendt ses i lys af noget kendt, og dermed kan man få en fornemmelse af, at tingene falder på plads og bliver forståelige. Fra vort eget område kan man nævne hvordan semiotikken (eller i hvert fald den strukturalistiske semiologi) ser mange kulturelle fænomener i billedet af verbalsproget, f.eks. påklæd-

ning, færdselstavler og film. Eller hvordan Bourdieu opfatter det kulturelle system som en kamp om positioner, og i øvrigt betragter kulturen i termer af økonomi («kulturel kapital» osv.). (Bourdieu 1979) Eller hvordan Noël Carroll (men ikke kun han) vil beskrive narrative forløb i termer af spørgsmål og svar. (Carroll 1988) Eller hvordan kognitionsforskningen vil gribe vores forståelse af verden med industrielle metaforer («prototype») og metaforer fra medieverdenen («script»), og i det hele taget gerne ser bevidstheden i lys af computeren.

Men ikke kun *elocutio*, også retorikkens *inventio* kan danne basis for en nøjere belysning af videnskaberne. Skal man danne sig et indtryk af, hvordan der tænkes inden for en bestemt videnskabsgren på et bestemt tidspunkt, kan et studie i brugen af troper og figurer i teksterne absolut være af interesse. Men mindst lige så vigtig er et studie i hvilke stofområder eller *topoi* der opsøges, altså hvilke emner og problemstillinger der behandles, hvilke typer argumenter der tæller, hvilke navne og bøger og artikler der refereres til. Thomas Kuhn mener netop, at en bestemt videnskab på et bestemt tidspunkt karakteriseres ved dens paradigme, hvilket igen vil sige ved visse almene grundantagelser, visse metodiske principper, og visse forbilleder og standardeksempler.

### Retorikken som pragmatisk erkendelsesteori

Den retoriske tænkning indeholder imidlertid også en epistemologi, en stillingtagen til muligheden for at opnå og formidle sand erkendelse.

Inden for den dekonstruktive tradition, der på mange måder forener inspiration fra semiotik og retorik, er det især de epistemologiske konsekvenser af *elocutio* der har været trukket frem, som grundlag for radikalt skeptiske synspunkter. F.eks. har den belgisk-amerikanske litteraturforsker Paul de Man med udgangspunkt i Nietzsche gjort sig til talsmand for det (selvop-hævende) synspunkt, at bogstavelig sprogbrug ikke findes: Alle formuleringer er troper, der i bedste fald fortolker andre troper, og nogen mulighed for at beskrive virkeligheden på tilforladelig måde, ligefremt og bogstaveligt, gives ikke. (de Man 1979) I tilknytning til den klassiske retoriske tradition er det dog mere naturligt at finde den retoriske erkendelsesteori i forbin-

delse med argumentationslæren inden for *inventio*, gerne med udgangspunkt i Aristoteles' indledende bestemmelse af retorikken i hans bog om dette emne.

Aristoteles præsenterer retorikken som en søsterdisciplin til logikken. Begge hjælper de os med at organisere argumentation og komme til klarhed over, hvad vi skal mene, og hvordan vi skal handle, men det sker på to forskellige felter. Logikken har vi brug for dér, hvor vi kan nå frem til endelige, almengyldige sandheder; retorikken, derimod, må vi betjene os af hvor vi må nøjes med »sandsynligheder«. Tanken er, at der findes områder af tilværelsen, hvor vi er nødt til at træffe afgørelser på mindre end fuldkomment grundlag, for retorikeren nemlig i politiske sager eller i retten men for os i dag er det fristende at tilføje: også i dagligdagens, mediernes og videnskabens anliggender.

Her kommer så retorikken til hjælp med dens påpegning af, at selv hvor vi ikke har et endeligt og sikkert fundament for erkendelsen, har vi alligevel altid et konkret, socialt og traditionsforankret udgangspunkt, ting der ikke drages i tvivl, ting vi går ud fra. Fra dette ståsted må vi så forsøge at besvare konkrete spørgsmål så godt som muligt, veje forskellige argumenter for og imod en påstand, støtte os på overblik, eksempler, analogier. Og det vigtige er, at selv om vi altså aldrig vil nå frem til sandheder med stort S, er det ikke nødvendigt at drage den modsatte konklusion, at alt flyder eller at »Anything goes«, »alt er tilladt« som videnskabsteoretikeren Paul Feyerabend provokerende har formuleret det. (Feyerabend 1975) Hverken i politik eller jura, eller i videnskabens, mediernes eller dagligdagens verden er det muligt at sige hvadsomhelst og blive taget alvorligt.

På den anden side minder retorikken os også om, at sandhed ikke er én, men mange forskellige ting, og om at sandhed langt fra altid er det eneste eller nødvendigvis vigtigste aspekt af kommunikeret erkendelse i den enkelte, konkrete situation. Der er stor forskel på, hvilke argumenter vi må bruge for at overbevise nogen om rigtigheden af simple iagttagelser, brede tolkninger eller komplicerede regnestykker. Og ofte vil vi foretrække en markant forenkling frem for en forvirrende detaljeret redegørelse.

Opfattet på denne måde falder retorikkens erkendelsesteori imidlertid sammen med den pragmatisk erkendelsesteori i (oprindeligt)



amerikansk filosofi, i første omgang skabt af Charles Sanders Peirce og William James omkring århundredskiftet, videreført f.eks. af John Dewey i mellemkrigstiden, og i de senere årtier repræsenteret ved f.eks. Nelson Goodman (Goodman 1978) og Richard Rorty. (Rorty 1982)

### Sejrherrerens retorikhistorie

Det er en banal sandhed (og en forslidt *topos*) at historien skrives af sejrherrerne. Indtil de senere årtier har filosofi og positivistisk farvet videnskabsteori været de stærke i striden med retorikken. Derfor handler den traditionelle historie om filosofi, videnskab og retorik ikke blot om, hvorledes de forskellige videnskaber efterhånden udspaltes fra filosofien, nemlig når deres grundspørgsmål er blevet klart defineret og åbnet for empirisk besvarelse, men også om at denne »emancipation« er en farefuld færd ud i et område hvor retorikken og al dens væsen frister forskeren, og med al magt må holdes fra livet. Tydeligst ses denne tendens måske i Francis Bacons lære om »idolerne«, altså de forskellige typer af individuelle og sociale fordomme som forskeren må bekæmpe, men som retorikeren i en vis forstand netop forudsætter, at man må tage udgangspunkt i (omend gerne for at problematisere dem men da med udgangspunkt i andre og dybere liggende »fordomme«).

Fra retorikkens synspunkt kan historien skrives på en anden måde, nemlig som historien om en udvikling i filosofi og videnskab som nok har været ganske vellykket med hensyn til at nå til stadig dybere og bredere erkendelse, men hvor udviklingen er sket ikke *takket være*, men tværtimod *på trods af* de videnskabsteoretiske grundholdninger bag. Hele vejen igennem har retorikken så at sige banket på udefra og advaret om, at man var på galt spor, ikke nødvendigvis når det gjaldt den praktiske videnskabelige aktivitet, men i høj grad når det gjaldt den teoretiske forståelse af og begrundelse for den. Og det har nu vist sig at retorikken havde ret.

Traditionel videnskabsteori er i krise. Groft sagt er troen på »den videnskabelige metode« som kan føre frem til den uomtvistelige videnskabelige sandhed (eller Sandhed), gået helt i opløsning, og man har ikke noget at sætte i stedet. På samme måde er traditionelle opfattelser af mediernes muligheder for at formidle sand-

færdige beretninger om verden, som grundlag for politisk stillingtagen og handlen, også i krise. Det hævdes, at det ikke længere som muligt at skelne mellem rapport og kommentar, objektive kendsgerninger og subjektive meningsytringer, fakta og fiktion. De fleste vil mene at positivismekritikken har gjort det af med ethvert sådant »naivt« skel.

Problemet er imidlertid opstået ved at positivismeopgøret kun er ført halvt igennem. Positivismens kritikere har nemlig stort set accepteret det positivistiske ideal, tanken om en sandhed der hviler på et sikkert og uomtvisteligt fundament, og som fremtræder fuldstændig uden spor af menneskelig indgriben i virkeligheden og uden spor af tolkning. Kritikken har gået ud på at vise, at dette ideal ikke kan realiseres, og heraf har man så trukket de kendte skeptiske og relativistiske konsekvenser. De fleste positivismekritikere er blot en slags skuffede positiver.

Som et symptom herpå kan man hæfte sig ved, at de fleste positivismekritikere eller postmoderne teoretikere egentlig slet ikke benægter eksistensen f.eks. af skellet mellem fakta og fiktion i positivistisk forstand, men blot hævder at alt er fiktion; hvis fakta og fiktion vitterligt var et og det samme, kunne man jo lige så godt hævde at alt er objektiv fremstilling af fakta. Hvad der er brug for er ikke en udslettelse af skellet, men en ny forståelse af indholdet i dets to poler.

En mere radikal positivismekritik må gøre op med selve positivismens ideal og dermed også positivismens forståelse af begreber som sandhed, objektivitet, virkelighed osv. Det er i øvrigt ikke så vanskeligt. Grunden til, at idealet ikke kan realiseres, er nemlig ikke, at virkeligheden er genstridig eller dyb og uerkendbar for mennesket. Der er noget logisk galt med selve idealet.

Tanken om et endeligt, sikkert grundlag for erkendelsen må føre til en uendelig regres: På hvilket grundlag kan man stå, når man vil sikre sig, at man har fundet det endelige og sikre grundlag? Og tanken om objektiv erkendelse uden menneskelig indgriben, er selvmodsigende: Idealet kræver noget menneskeskabt som ikke er skabt af mennesker; viden er noget mennesker frembringer, og derfor vil viden selvfølgelig altid bære præg af menneskelig indsats. Specielt forskning, videnskabeligt arbejde, er noget mennesker udfører, i sociale sammenhænge, ud

fra givne forudsætninger, inden for det videnskabelige samfunds rammer, og for at få anvendelige eller indsigtsgivende svar på konkrete spørgsmål.

Har man først set det i øjnene, åbner den radikale positivismekritik for en opfattelse af videnskab der ikke har de postmoderne konsekvenser, men som ser forskning som en menneskelig aktivitet, indgribende, på »sandsynlighedens« felt, bundet til kommunikation, bundet til det videnskabelige samfunds traditioner og den folkelige og kulturelle overlevering. Og det er jo netop retorikkens område.

## Litteratur

- Albeck, Ulla (1939) *Dansk stilistik*. Gyldendal: København.
- Bourdieu, Pierre (1979) *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Les Éditions de Minuit: Paris.
- Carroll, Noël (1988) *Mystifying Movies: Fads and Fallacies in Contemporary Film Theory*. Columbia University Press: New York.
- Communications* (1964) 4. Seuil: Paris.
- Davidsen-Nielsen, Mette (red.) (1993) *Billeder i tale*. Roskilde Universitetscenter: Roskilde.
- de Man, Paul (1979) »Rhetoric of Tropes (Nietzsche)«, i *Allegories of Reading*. Yale University Press: New Haven og London.
- Eco, Umberto (1984) *Semiotics and the Philosophy of Language*. Macmillan: London.
- Fafner, Jørgen (1977) *Retorik Klassisk og moderne: Indføring i nogle grundbegreber*. Akademisk forlag: København.
- Feyerabend, Paul (1975) *Against Method*. New Left Books: London.
- Goodman, Nelson (1978) *Ways of Worldmaking*. Hackett Publishing Company: Indianapolis.
- Greimas, A.J. (1966) *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. Larousse: Paris.
- Jakobson, Roman og Morris Halle (1956) *Fundamentals of Language*. Mouton: Haag.
- Lindhardt, Jan (1975) *Retorik*. Berlingske leksikon bibliotek: København.
- Metz, Christian (1966) »La grande syntagmatique du film narratif« i *Communications* 8, side 120-124.
- Nordström, Gert Z. (1984) *Bildspråk och bildanalys*. Prisma: Stockholm.
- NyS 5 = tidsskriftet *Nydanske Studier & Almen kommunikationsteori* (1973), temanummer om »Sproghandlinger«. Akademisk Forlag: København.
- Rorty, Richard (1982) *Consequences of Pragmatism*. University of Minnesota Press: Minneapolis.

Søren Kjørup er professor ved Roskilde Universitetscenter og arbejder p.t. ved Universitetet i Oslo som koordinator for Norges forskningsråd.